

Яраслаў Самуйлік (Брэст)

АСАБЛІВАСЦІ ГАВОРКІ ВЁСКИ ХАРКІ ПРУЖАНСКАГА РАЁНА

Харкі – вёска ў Шаняўскім сельсавеце, размешчана за 24 км на паўднёвы захад ад раённага цэнтра г. Пружаны. У канцы XIX – пачатку XX ст. Харкі – гэта вёска Гарадзечанскай воласці Пружанскага павета Гродзенскай губерні. У

2005 г. тут налічваўся 101 жыхар і 57 гаспадарак [1, с. 540].

Для запісу дыялектнага матэрыялу намі была выкарыстана праграма лінгвістычнага атласа "Гаворкі Выганаўскага Палесся. Фанетыка. Марфалогія. Лексіка", а таксама т.зв. новая праграма "Як у вас гавораць?" [2, с. 14–18]. Дыялектны матэрыял у в. Харкі (мясц. назва *Харкы́*; жыхары: *харковці́*, *харковець*, *харкувка* быў запісаны ў жніўні 2006 г. ад мясцовай жыхаркі Цынгель Вольгі Рыгораўны, 1920 года нараджэння, адукацыя – 2 класы польскай школы).

Разгледзім асноўныя моўныя асаблівасці гаворкі в. Харкі Пружанскага раёна. Даследуемай гаворцы ўласцівы пяць галосных фанем [a], [ə], [o], [ы(і)], [у]. Да ліку характэрных прымет ненаціскага вакалізму гаворкі адносіцца захаванне гістарычнага *o* ў ненаціскным становішчы пасля цвёрдых зычных, г.зн. *о к а н н е*: *доруна*, *коруна*, *холуна*, *молоко*, *сіно*, *высоко*, *літо* і інш.

Адной з найбольш значных і адрозных фанетычных асаблівасцей дадзенай гаворкі з'яўляецца вымаўленне гука [y] на месцы этымалагічнага *o* ў новых закрытых складах пад націскам: *вуз*, *вул*, *нус*, *стул*, *бул'ш*, *вун*, *пуйдэш*, *курувка* і інш.

Ярка і выразная адметнасць гаворкі – гэта рэалізацыя галоснага [l] у адпаведнасці са спрадвечным *ѣ*: *ліс*, *сіно*, *сніг*, *вітор*, *літо* і інш.

Характэрнай і паказальнай асаблівасцю гаворкі з'яўляецца таксама вымаўленне гука [ы] на месцы гістарычных *e*, *ѣ* ў першым пераднаціскным складзе пасля губных зычных і на месцы этымалагічных *e* (ь) у першым пераднаціскным складзе пасля спрадвечных *с*, *з*, *т*, *н*, *д*: *быда*, *выдро*, *высна*, *мышок*, *пысок*; *сыло*, *зымла*, *тыпер*, *ныма*, *дын'ок* і інш.

Адрознівае гаворку наяўнасць галосных [a], [l] і адпаведнасці з гістарычным *e* ў пераднаціскных складах у лексемах *уз'ала*, *злакаўс'а*, *хлід'ів*. Аднак у паслянаціскных складах у падобных умовах выступае гук [e]: *зайец*, *памет'* і інш.

Яшчэ адна прыкметная асаблівасць гаворкі – гэта вымаўленне галоснага [o] на месцы паслянаціскага этымалагічнага *e* ў лексемах *вечор*, *бёрох*, а таксама захаванне адпаведнага спрадвечнага гука ў націскай пазіцыі пасля цвёрдых зычных у словах *оўс*, *мёд*, але *дал'око* [3, карты № 1–6, 8, 9, 11, 14].

Найбольш характэрным і яркім адрозненнем гаворкі ў галіне кансанантызму з'яўляецца наяўнасць толькі цвёрдых губных і гістарычных *с*, *з*, *т*, *н*, *д* перад этымалагічнымі *e*, *ѣ*, *i*, *ь*: *бёрох*, *вечор*, *до мыне*, *першы*; *быда*, *выдро*, *высна*, *мышок*, *пысок*; *робыты*, *мыска*, *пысаты*, *ловыты*, *збыраты*; *ходыты*, *косыты*, *зыма*, *сыло*, *зымла*, *тыпер*, *ныма*, *дын'ок*. Аднак перад *e, *i спрадвечны л мяккі: *пол'е*, *ал'е*, *л'ед'*, *ліпа*, *ходыл'і*, *літы*, *кол'і* і інш. Да таго ж перад гістарычным *ѣ* ўсе зычныя мяккія: *ліс*, *сіно*, *сніг*, *вітор*, *літо*, *хлів* і інш.

Вельмі адметная і выразная асаблівасць гаворкі – гэта рэалізацыя зычных [d], [m] у розных пазіцыях. Цвёрдыя адпаведныя зычныя адзначаны перад этымалагічнымі *e*, *i*: *ден'*, *тыпер*, *тыхо*, *ходыты*. Спрадвечныя мяккія [d'], [m'] захаваліся перад гістарычным *h*, а таксама на канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку: *д'ід*, *т'ін'*; *вун ходыт'*, *носыт'*, *воны ход'ат'*, *нос'ат'* і інш.

У этымалагічных спалучэннях *гы*, *кы*, *хы*, што ўзніклі пры ўтварэнні поўных форм прыметнікаў, і ў становішчы перад галосным [e] у прыметніках ніякага роду адзіночнага ліку заднеязычныя захаваліся цвёрдымі: *дóвный*, *корóткый*, *тóнкый*, *тýхый*, *дóвнe*, *корóткe*, *тýхe* і інш.

Адметная рыса вивучаемай гаворкі – гэта як цвёрдыя, так і мяккія спрадвечныя зычныя *р*, *ц* у пэўных пазіцыях: *р'ічка*, *гр'іх*, *пор'іза*, *пор'адок*, *ц'ін*,

ц'іпка і град, цацка, хлопцы, моладыца і інш. Аднак шыпячыя *ж, *ш, *ч амаль паслядоўна зацвярдзелі: жар, жыто, на мыжы, шапка, очы, але коро́ва ж'ірна 'пражэрлівая карова' і інш. [4, с. 152].

Своеасаблівы і неадназначны ў разглядаемай гаворцы зычны [є], што паходзіць з *в, *л. У пазіцыі пасля галосных ён даў рэфлекс губна-зубнога [v]: ва́та, вода́, во́лны, в'іт'ор, вы́лкі, плыву, коро́ва, голо́ва, ла́вка, пра́вда, купы́в, до́вхы́й і інш. Адзначаны зычны [є] і ў пачатковым становішчы перад зычнымі: *встрéт'ітыс'а, врéдны́й* і інш.

Прыкметная фанетычная асаблівасць гэтай гаворкі – гэта ўжыванне фарынгальнага (глотачнага) зычнага [h]: *хусты́й, хо́род, хо́род, хуро́к, над'у́ка, з но́хы* і інш. [4, с. 153]

Таксама істотнай адметнасцю гаворкі з'яўляецца адсутнасць пазіцыйнага аглушэння звонкіх зычных: у канцавым становішчы і ў сярэдзіне слова перад глухімі звонкія зычныя вымаўляюцца даволі выразна: *дуб, вуз, нуж, го́лод, ка́зка, за́надка, ху́бка, но́жка* і інш.

Яшчэ адна асаблівасць гаворкі – гэта падаўжэнне зычных паміж галоснымі на месцы гістарычнага спалучэння "мяккі зычны + Ъ́": *з'іп'л'е, нас'ін'н'е* і інш.

І нарэшце, яркай і паказальнай адметнасцю гаворкі з'яўляецца адсутнасць у пераважнай большасці слоў перад галоснымі [o], [y] пратэтычных зычных: *о́ну́ча, о́ра́ты, о́сен', о́чы, о́з'оро, ны́одног', але хо́стры, ху́л'іца* [3, карты № 15–19, 21–28, 67, 68].

Значныя асаблівасці характарызуюць і адрозніваюць даследуемую гаворку і ў галіне марфалогіі.

Назоўнікам мужчынскага роду адзіночнага ліку другога скланення з мяккай і зацвярдзелай асновай у творным склоне ўласцівы канчатак *-ем*: *кон'ем, рубл'ем, ійц'ем, нож'ем*.

Назоўнікі жаночага і мужчынскага роду адзіночнага ліку першага і другога скланення з асновай на зацвярдзелы зычны ў месным склоне адзначаны з канчаткамі *-і, -овы, -ы*: *на дворо́і, на концо́вы, на мыжы́* і інш.

Назоўнікам жаночага, мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку першага і другога скланення з цвёрдай і мяккай асновай ў месным склоне характэрны канчатак *-і*: *в хат'і, в л'іс'і, в по́л'і, но́с'і* і інш.

Формы клічнага склону агульных і ўласных назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку пашыраны з канчаткам *-о*: *ма́мо, ба́бо, Вал'о, Над'о, Ман'о* і інш.

Назоўнікі жаночага роду множнага ліку першага скланення ў родным склоне зафіксаваны з нулявым канчаткам: *ныма́ баб, хат, стр'іх, доро́х, пл'ов, йамо́к* і інш.

Назоўнікі мужчынскага роду множнага ліку другога скланення ў давальным склоне маюць канчатак *-ум*: *л'уд'ум, кон'ум*.

Прыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне звычайна ўжываюцца з націскным і ненаціскным канчаткам *-ы́й*: *молоды́й, стары́й, малы́й, но́вы́й, до́бры́й, хоро́шы́й* 'прыгожы'. Зрэдку у падобных умовах выступае ненаціскны канчатак *-ы*: *хо́стры, во́лны* і інш.

Значная і выразная асаблівасць прыметнікаў дадзенай гаворкі – гэта т.зв. "сцягнутыя" аднаскладовыя ненаціскныя канчаткі *-а, -е* ў назоўным склоне адзіночнага ліку жаночага і ніякага роду: *но́ва, до́бра, но́ве, соло́дке, хоро́ше* і інш. Аднак пад націскам прыметнікі ў падобных умовах маюць поўныя двухскладовыя канчаткі *-а́я, -о́е*: *молода́я, стара́я, молодо́е, старо́е* і інш.

Яшчэ адной яркай адметнасцю прыметнікаў вывучаемай гаворкі з'яўляецца суфікс *-ш-* вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў: *дужшы, хорушшы, шыршы, дорожшы* і інш. [5, с. 96–97].

Зваротныя дзеясловы ў гаворцы адзначаны з постфіксам *-с'а*: *умыва́тыс'а, бра́тыс'а, робы́тыс'а, зва́тыс'а, бойу́с'а, купа́юс'а, бойа́нс'а, купа́нс'а, шос' зробы́лос'а* і інш.

Адрозніваецца разглядаемая гаворка і тым, што ў аснове інфінітыва заднеязычны [к] чаргуюцца з шыпячым [ч]: *пычы́, сычы́*. Аднак у форме трэцяй асобы множнага ліку цяперашняга часу падобныя дзеясловы захоўваюць заднеязычны [к]: *пыку́т', сыку́т'* і інш.

Разгледзім яшчэ шэраг найбольш значных і паказальных адметнасцей гэтай гаворкі. Уласна-асабовы займеннік другой асобы множнага ліку *вы*, а таксама няпэўны займеннік *нешта* маюць своеасаблівы лексіка-граматычны выгляд: *в'ітэ, шос'*. Інфінітыў *расказваец* характарызуецца фанематычным варыянтам: *русказува́ты*. Дзеяслоўныя формы *лята́ць, лята́юць* зафіксаваны з націскам на першым складзе асновы: *л'эта́ты, л'эта́ют'*. Дзеясловы *ісці, не́сці* ў трэцяй асобе адзіночнага ліку пашыраны ў адметнай форме: *хожу, ношу*. Зваротнаму дзеяслову *смяя́цца* ў трэцяй асобе адзіночнага ліку ўласцівы фанематычны варыянт: *смы́яецца*. У выразе *гадзі́ннік (часы) вісіць* дзеяслоў *вісець* у трэцяй асобе множнага ліку выступае ў наступнай форме: *часы́ в'іс'ам'* [3, карты № 32, 33, 35, 36, 38, 41–45, 52, 57, 59, 60, 63].

Характарызуюць і вылучаюць даследуемую гаворку і разнастайныя лексічныя асаблівасці: *брусны́цы* 'брусніцы', *бусе́н* 'бусел', *быну́т* в *зрокы* 'каровы "боруцца", *бырызн'акы* 'падбярозавікі', *быре́мн'е* 'бярэмя', *варыве́н'ка* 'невялікая кладоўка', *в'ётка* 'мяцёлка, колас на просе і аўсе (суквецце гэтых злакаў)', *в'і́д'м'е́д'* 'мядзведзь', *во́л'п'е* 'валлэ', *волочы́ты* 'баранаваць', *воробе́ў* 'верабей', *во́сок* 'воск', *хлады́шка* 'гладыш', *хл'інка* 'вапна', *хойдалка* 'арэлі', *холова́ст'ік* 'апалонік (хвастатая лічынка жабы)', *хрыбы́ во́чы* 'неядомыя грыбы', *йо́жык* 'вожык', *жоло́* 'джала ў пчалы', *журахл'іны* 'журавіны', *жыдубкы* 'лісічкі (ядомы пласціністы грыб жоўтага колеру)', *жыры́б'іа* 'жарабя', *за́йгра́не* 'аплодненае яйцо', *за́тулка* 'здор (нутранае свіное сала)', *збожы́на* 'збожожка', *зброды́ты* 'нанесці шкоду пасевам', *звод* 'калодзежны журавель (агульная назва)', *зіл'іну́хы* 'недаспелыя плады', *зыл'онкы, зыл'ункы* 'зялёнкі (ядомыя пласціністыя грыбы з зялёнай ці зеленавата-бурай шапкай)', *кавду́н* 'страўнік у кабана, свінні', *карто́пл'і* 'бульба', *кваска́* 'кубел (дзежка з вушкамі і векам для захоўвання салёнага сала)', *квасо́л'а* 'фасоля', *квашы́л'іны* 'квашаніна, халадзец', *кля́око́чэ* 'клякоча (пра бусла)', *кля́ун'а* 'гумно', *кляка́ты* 'глытаць, каўтаць', *кны́бел* 'палачка для вязання снапоў', *ко́л'ісо* 'кола', *копы́ца* 'капа сена', *коробка* 'разнавіднасць кошыка', *коро́ва ж'ірна* 'пражэрлівая карова', *корова́ты* 'здзіраць кару з дрэва', *коро́ста* 'кастрыца (адходы лёну і канпель, якія атрымліваюцца пасля перацірання і трапання)', *кост'ан'іка* 'касцяніцы, касцянікі (лясная травяністая ягадная расліна)', *ко́т'ахы (кв'іткы ол'хы)* 'суквецце на вольсё', *коцу́ба, коцу́бка* 'качарга', *коцу́бнык* 'месца каля печы, дзе стаяць качэргі', *красн'ук* 'падасінавік', *крумка́ют'* 'жабы квакаюць ("размова" жаб у цёплы летні дзень)', *куза́кы* 'казяўка, кузурка (усякае маленькае, дробнае насякомае)', *кул'* 'ніжня частка снапа', *кун' натурл'івы́й* 'конь натурысты', *куры сокора́т* 'куры сакочуць', *курыцу́ пойн'аты* 'злавіць курыцу', *кучка́* 'выемка ў печы', *кушка́ мн'а́вкэйе, м'авчы́т'* 'кошка мяўкае', *ласы́цы* 'узоры ад марозу на

акне', *латац* 'лотаць', *л'едашчы* (*худы; вредный*) 'лядашчы (кволы, слабы, хілы; шкодны)', *лохыны* 'буякі, дурніцы', *луг* 'балоцістая мясцовасць з кустамі; эдкі раствор, прыгатаваны з попелу, залітага варам, які выкарыстоўваўся для мыцця бялізны і інш.', *майдан* 'участак поля, які выкарыстоўваецца для выпасу жывёлы', *мл'ін* 'млын', *мн'асо* 'мякаць унутры гарбуза', *мн'асо л'убыіве* 'нятлустае смачнае мяса', *мусыт* 'мабыць', *напрошкы* 'прама, наўпрост', *нос'ілкы* 'насілы', *некош* 'буйное чорнае зерне ў коласе жыта', *облак* 'воблака', *ол'шына* 'вольха, алешына', *отоса* 'атосы (драцяныя з жалезных прутуў або раменныя цяжкі, што ідуць ад верхняга канца аглоблі да загваздки', *лазур* 'ногаць, пазногаць', *п'івен'* 'певень', *п'ір'іе* 'лісце цыбулі', *п'ірып'олка* 'пералёлка', *пл'ім'ан'нік* 'пляменнік', *пл'ім'ан'ніца* 'пляменніца', *пл'ішнык пахушчы* 'аёр (расліна з доўгім мечпадобным лісцем і тоўстым паўзучым карэнішчам, якая мае своеасаблівы востры пах', *полова* 'буйныя аходы пры ачышчэнні абмалочанага збожжа', *полуден* 'абед', *прыхруд'д'е* 'мясцоваць, "прамежкавая" паміж балотам і грудом', *прыцец*, *вага* 'вага ў калодзежным жураўлі', *пудболотнік* 'каўпак кольчаты (ядомы пласціністы грыб светла-жаўтавата-бураватага колеру з паўшарападобнай вялікай плоскапукатай шапкай на высокай ножцы)', *пудзыл'ўнкы* 'падзялёнка, падзялёнкі (ядомы пласціністы грыб з шапкай ад светла-шэрай да брудна-шэрай афарбоўкі)', *пужално* 'пугаё (дзяржанне, да якога прымацоўваецца пуга)', *пуха* 'пятка, тупы канец яйца', *пуччын'аты* 'ачышчаць абмалочанае збожжа', *пырыв'есло* 'перавясла, *пырып'ілка* 'матылёк', *пычурка* 'шампіньён', *рабрына* 'драбіны (прыстаўная лесвіца), *радно* 'палатная коўдра', *рызка* 'пілавінне, апілки', *рышет'ахы* 'рашэтнік (ядомы губчасты грыб карычневага колеру)', *свыны* 'свінні', *с'іннык* 'матрац, набіты сенам, саломай', *с'іно гравл'амы шчын'аты* 'пластаваны абярэмак сена', *с'ійдобны грыбы* 'ядомыя грыбы', *скопец* 'капец бульбы', *скорлупа* 'шкарлупіна, цвёрдая абалонка яйца', *слонечнык* 'сланечнік', *сонычко* 'сонейка', *справыдл'івый грыб* 'баравік', *стоппак* 'кветканоснае сцябло ў цыбулі', *стохоўыско* 'месца, дзе стаяў стажок', *стол'еў* 'услон', *струга (болото)* 'балота', *стубл'о (жмен'а жыта)* 'жменя жыта', *тобак* 'табака, тытунь, тытун', *товканыцы* 'таўчоная бульба, пюрэ', *трава сочнайа* 'сакавітая трава', *тыпер*, *тыпер'ака* 'сёння', *тыртушка* 'тарка (прадмет кухоннага ўжытку для раздраблення, расцірання, напрыклад, бульбы)', *тычка* 'вочап у калодзежным жураўлі', *узб'ечка* 'аброць', *хвартуха пудпараз'аты* 'надзець і завязаць фартух', *хвойна* 'хвоя', *цыдылок* 'цадзілка (кавалак палатна, марлі і пад. або іншае прыстасаванне для працэджвання малака ці якой-небудзь вадкасці)', *чар'ін* 'чарэнь', *часнык* 'часнок', *чырыз муст* 'цераз мост', *шпапа* 'стрэмка', *шчавух* 'шчаўе', *шчолка* 'шчыліна', *шчыбр'ец* 'чабор', *шыпка* 'іглападобнае лісце хвойных дрэў і кустоў', *йандык* 'індык', *йасна* 'дзясна, дзясны' [6; 7; 8; 9; 10; 11].

Літаратура

1. Гароды і вёскі Беларусі: энцыклапедыя. Т. 4, кн. 2. Брэсцкая вобласць / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 2007. – 608 с.: іл.
2. Самуйлік, Я.Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся: лінгвістычны атлас для студ. філал. фак. ун-та / Я.Р. Самуйлік; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, Філал. фак., Каф. гіст. беларус. мовы і дыялекталогіі. – Брэст: БрДУ, 2009. – 199 с.
3. Босак, А.А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежа (Верхняга Над'ясельдзя). Фанетыка і марфалогія / А.А. Босак, В.М. Босак. – Мінск: ІВЦ Мінфіна, 2005. – 94 с.

4. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – 294 с.
5. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
6. Босак, А.А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежа (Верхняя Над'ясельдзя). Лексіка / А.А. Босак, В.М. Босак. – Мінск : ІВЦ Мінфіна, 2006. – 124 с.
7. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Ю.Ф. Мацкевіч [і інш.]; пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Крапівы, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск : Выд-тва АН БССР, 1963. – VIII + 338 карт.
8. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / рэдкал. : Ф.Д. Клімчук [і інш.]; пад рэд. М.В. Бірылы, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск : 1993 – 1998. – 5 т.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / рэдкал. : К.К. Атраховіч (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1984. – 5 т.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / склад. : М.Р. Суднік, М.Н. Крыўко (рэдактары) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996. – 783 с.
11. Раслінны свет : тэматычны слоўнік / склад. В.Дз. Астрэйка [і інш.]; навук. рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкі. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – 655 с.